

Софийски университет „Св. Климент Охридски“
Международна научна конференция
на Факултета по славянски филологии – 2017
„Надмощие и приспособяване“

ЕДИН ХАПАКС ОТ СУПРАСЪЛСКИЯ
СБОРНИК И ПРОБЛЕМИТЕ ОКОЛО ПРЕВОДА НА ЕДИН
СТАРОЗАВЕТЕН ЦИТАТ

Елка Мирчева
Институт за български език „Проф. Любомир Андрейчин“,
БАН

A HAPAX LEGOMENON FROM THE CODEX SUPRASLIENSIS
AND THE TRANSLATION PROBLEMS OF A BIBLICAL CITATION

Elka Mircheva
Institute for Bulgarian Language Prof. Lyubomir Andreychin,
Bulgarian Academy of Sciences

Abstract. The paper discusses the lexeme *нанѣмь* – a hapax of the *Codex Suprasliensis*. Its appearance is related to the theological interpretation and the reception of a quotation from Isaiah's Old Testament prophecy. The study offers adjustments to the definitions of the word and its textual variations in the manuscripts found in the lexicographical repertories.

Key words: historical lexicology, historical lexicography, text corporuses, Slavonic Bible

Според лексикографските справочници към старобългарското словно богатство се числи едно странно неизменяемо прилагателно – *нанѣмь*. То е отбелязано с три употреби в Словото на Фотий за Врѣбница и Лазар от Супрасълския сборник (Супр.) – нили пророкоу вѣроуѣши исаиѣ выпыѣштоу и глаголаѣштоу. азъци нанѣмь навъикнѣтъ глаголати мирѣ. то ли не азъци нанѣмь истинѣ насно глаголаѣтъ. не навъикоша ли хвалити млададеништи мира. хс бо ѣстъ мирѣ нашѣ С 336.23, 25; нѣ ли коупно съ словесы дѣло пришло. то нѣ ли кротѣкъ. нѣ ли правѣден. нѣ ли съпасаа. нѣ ли всѣлаз на осяаа. нѣ ли нанѣмь азъци свѣтло мирѣ проповѣдаѣтъ С 337.14.

При първата употреба във византийския текст и съответно в старобългарския превод е цитирана част от стих от Книга на Исаия, глава 29, стих 24 – Καὶ γνώσονται οἱ τῷ πνεύματι πλανώμενοι σύνεσιν, οἱ δὲ γογγύζοντες

¹ <https://www.academic-bible.com/en/online-bibles/>

μαθήσονται ὑπακούεις, καὶ αἱ γλώσσαι αἱ ψελλίζουσιν μαθήσονται λαλεῖν εἰρήνην¹. Цитатът в пример С 336.23 е продължен с интерпретация на пророческите думи на Исаия в контекста на новозаветните събития, на празника Вход Господен в Йерусалим и младенците, които възхваляват Христос, в която отново е употребено *нанѣмъ* С 336.25. Третият пример, С 337.14, и в гръцкия оригинал, и в славянския превод е парафраза на библейския стих.

Нанѣмъ е лексема, която не е разпространена в старата славянска книжина и остава затворена единствено в превода на хомилията на учителя на Константин-Кирил Философ, патриарх Фотий, за Лазарево възкресение в Супр.

Лексикографските справочници

В речника на Фр. Миклошич липсва лексема *нанѣмъ* (Miklosich 1862–1865), въпреки че Супр. е един от неговите източници.

Думата не е отбелязана и в речника на И. И. Срезневски (Срезневски).

За първи път *нанѣмъ*, определена като неизменяемо прилагателно в Супр., срещаме при Садник-Айцетмюлер (Sadnik, Aitzetmüller 1955).

В речника на Чешката академия (SJS), в Старославянския речник (СС) и речника на Българската академия на науките (СР) обособените заглавки и граматични характеристики са същите. В тези речници се появяват и тълкувания. Забелязват се различия.

В SJS думата е определена като „закващ“ с допълнително уточнение, че прилагателното е използвано като наречие. Като синоним обаче е посочено прилагателно *гѣгънивъ*.

Част от същия авторски колектив години по-късно в Старославянския речник тълкува *нанѣмъ* като прилагателно – „онемял“, а броят на синонимите е увеличен, и те са *влѣснѣти*, *гѣгънивъ*, *лопотивъ*, *нѣмовати* – *нѣмѣти* (СС: 310).

В Старобългарския академичен речник неизменяемото прилагателно *нанѣмъ* е тълкувано с „който заква, пелтечи“ (СР 1: 912).

Приведените лексикографски интерпретации представят по различен начин значението на *нанѣмъ*, в която дума безспорно твърде прозрачно стои прилагателното *нѣмъ*.

Какво казва в пророчеството си Исаия?

Според тълкувателите на Библията в тази глава старозаветният пророк говори за печалното бъдеще, което очаква Йерусалим поради липсата на вяра у неговите жители. Исаия предвещава, че градът ще преживее ужаса на обсадата. Жителите на Йерусалим равнодушно слушат думите на пророка за очакващата ги участ и заради духовната си слепота не разбират словата му. Йерусалим така ще бъде притиснат от враговете, че жителите му почти няма да бъдат в състояние да говорят. Ще издават само шепот, подобно на човек, притиснат към земята, или така, както според представите на евреите говорели мъртвците, призовавани от жреците (Лопухин). Благоговеенето пред Господа ще просветли народа израилев, той ще се научи на послушание и *тези народи*,

които не могат да говорят?/не говорят разбираемо?, ще се научат да говорят за мир². Както ще видим по-долу, напълно в духа на подобно богословско осмисляне на цитата, свързано с древни магически практики, е предаването на гръцкото ψελίζω с глаголи влъснѣти, влъснѡвати, етимологично свързани с влъхвъ (Фасмер³).

В интересувания ни пример от Словото си за Врѣбница и Лазар патриарх Фотий препраща читателите и слушателите си към месианските моменти от Книга на Исая, в които старозаветният пророк предрича появата на Спасителя – Исая 9:6. И Книга на Исая, и Словото на Фотий имат предвид общност от все още неприобщени към вярата хора, на които тепърва предстои да приемат Бога и да прославят мира. Именно за тези все още неприобщени във вярата народи в Словото на Фотий от Супр. е използвано прилагателното нанѣмъ.

Цитатът от Исая 29:24 присъства и в друг старобългарски текст – Златоустовото слово Врѣбница, познато в два различни превода – от Клоцовия сборник и от Супр. Ето как са предадени цитатите в двата превода.

В Клоцовия сборник: ꙗ разꙋмѣѣтъ дѣхѡмъ вѣдѡмѣи разꙋмѣ. а рѣпѣштѣи наꙋчѣтъ сѧ послоꙋшати. ꙗ ꙗзыци вѣснѣштѣи. наꙋчѣтъ сѧ ꙗлати миръ К 1а 15.

Съответното място в Супр. е предадено като: ꙗ разꙋмѣѣтъ доꙋхѡмъ забѣдѡмѣи разꙋмѣ. и гнѣвѡмѣи сѧ навѣкнѣтъ послоꙋшати. и ꙗзыци нѣмѡмѣи навѣкнѣтъ вѣщати миръ С 325.23.

За превод на гръцкото ψελίζω архаичният превод от Клоцовия сборник използва глагола влъснѣти, а по-късният преславски от Супр. – нѣмѡвати. По-горе приведох богословския коментар към стиха от Исая. Смятам, че преводът на ψελίζω с влъснѣти в архаичния превод на хомилията на Йоан Златоуст показва познаване на тълкуванието на този момент от Стария завет за притиснатия от нещастията си народ на Израил, който дори не може да говори, а издава шепот, приличащ на говора на мъртъвците, призовавани от езическите жреци. В този смисъл смятам, че в по-новия преславски превод на същото слово използваният глагол нѣмѡвати е формално верен, но в него е изгубено сравнението, което прави пророкът, и акцентът е сложен върху невъзможността да се говори, а не върху подвластия на езически практики непознал истинския Бог народ, т.е. изгубена е дълбочината на създадения от Исая образ.

Старославянският речник на Чешката академия посочва още един пример за цитат от Исая 29:24 (част от цитата, която е предмет на проучване) – Похвалното слово за св. Кирил и Методий от Успенския сборник: дошѣдѣшю же емѧ въ страны морѡвѣскы. вѣси людиѣ съ радѡстию изидѡша въ сѣрѣтениѣ юмѡу. и тако и приѡша и ꙗко аѣгла бѣина. и ѡтвѣрѡша сѧ очеса слѣпымъ и оꙋшеса глаꙋхымъ. и ꙗзыци вѣснѡвати вѣгѣлаша мира 1146 32 (SJS). Както в хомилията на Йоан

² Курсивираният текст не присъства в съвременния превод.

³ <http://fasmerbook.com/p110.htm>

Златоуст за Връбница от Клоцовия сборник, и тук ψελίζω е предаден с вѣснѣти. Макар и предпазливо, може да се предположи, че в Похвалното слово за св. Кирил и Методий и в хомилията на Златоуст за Връбница от Клоцовия сборник е представен архаичният паримеен превод на библейския текст. В преславския превод на същото слово от Супрасълския сборник, както и в Успенския сборник⁴, е представен преславският тълковен превод на библейския текст – нѣмовати. Търсенията на адекватен превод от старобългарските книжовници добавят още един начин на превеждане на ψελίζω – интересуващото ни в тази разработка странно неизменяемо прилагателно нанѣмъ.

Заслужава да се отбележи, че трите лексеми, които предават един и същи библейски цитат, често получават в лексикографските справочници различни тълкувания.

При Миклошич вѣснѣти е тълкувано като ‘фѣфля’, а нѣмовати – ‘ням съм’. Както посочих в началото на изложението, в този речник не е представена лексема нанѣмъ.

В речника на Срезневски глаголят вѣснѣти е представен като хапакс от Слово за св. Тадей. Това е единственият известен ми пример, в който вѣснѣти е в контекст, различен от Исаия 29:24. Нѣмовати в този речник също е изваден от цитат от Исаия 29:24. Източник е препис на Тълкуванията на пророците, направен през 1047 г. в Новгород от Упир Лихий. Ето и текста, приведен от Срезневски: ѡзѣщи нѣмоуѡщеи ѡмоуѡт сѧ глѡти мирѣ. Кѣм този текст ще се върнем отново по-долу.

В СР вѣснѣти е ‘говоря неразбрано, неясно’ (СР 1: 176), нѣмовати е ‘занемявам, онемявам, немея’ (СР 1: 1026), а нанѣмъ е тълкувано като ‘който заеква, пелтечи’ (СР 1: 912).

Най-последователни са тълкуванията в Речника на Чешката академия и в Старославянския речник. В SJS вѣснѣти и нѣмовати са ‘заеквам’, а нанѣмъ е тълкувано като ‘заекващ’, а в СС вѣснѣти ‘говорить косноязычно’ (СС: 118), нѣмовати е ‘говорить косноязычно’ (СС: 386), а нанѣмъ е ‘косноязычный’ (СС: 350).

Според лексикографските справочници глаголят вѣснѣти е свързан изключително с превода на ψελίζω от Исаия 29:24. Единствено изключение е пример, посочен от Срезневски, от Словото за Тадей, а ето и в какъв контекст е употребен глаголят: ѡмоуѡи сѧ и почитанію стѣхъ книгѣ. и почиташе ѡзоумьно всеи братіи. и навеликыи оупѣхъ бѡаше. многа жѣ бо и на амбонѣ вѣсхѡдѣ паѡе. ѡснѣ почиташе на слышаніе всѣмѣ. и да не зазираеть емоу никтоже имѣже вѣснѣаше ѡзѣкомѣ. ѡко иностраненѣ сы (л. 163б (326)–165б (330))⁵. В Речника

⁴ В Успенския сборник се срещат два превода на един и същ старозаветен цитат – в Исаия 29:24 в Похвалното слово за св. Кирил и Методий имаме вѣснѣти, а в Златоустовото слово за Връбница – нѣмовати.

⁵ Примерът е извлечен от <http://old.stsl.ru/manuscripts/index.php>

на Срезневски думата е тълкувана с ‘фѣфля’. Това тълкуване обаче отправя по-скоро към говорен дефект, а според мене смисълът на влѣнѣти е ‘говоря неясно, неразбрано’⁶, каквото е и значението на ψελίζω, който глагол Лидъл-Скот-Джонс свързват с ψελίσμα – неясната реч, речта на децата и метафорично за неразбираемата реч на Мойсей и пророците⁷.

Смятам, че същото значение откриваме в цитата от Исаия 29:24. Може да се каже, че изборът за превод на ψελίζω влѣнѣти, което е обвързано с влѣхвѣ, в контекста на богословското тълкуване на Лопухин, приведено по-горе, е сполучлив, защото представя образа на езическите народи чрез магическите им практики. Когато приемат истинския Бог (при Исаия Йехова, а при Фотий Исус Христос), тези народи ще се научат да проповядват една от най-големите ценности на Новия завет – мира.

В контекста на коментара на Евсеев за качествата на паремийния и тълковния преводи на Книга на Исаия смятам, че преводът на ψελίζω с влѣнѣти издава ръката на вещ и познаващ богословското осмисляне на текста преводач (неверните езичници, които говорят неясно, подобно на мъртъвците, призовавани от жреците, ще заговорят за мир), а преводът с нѣмовати измества смисъла в посока „за човек, който не може да говори“ и с това по-скоро препраща към чудесата на Исус Христос (Евсеев 1897).

Нѣмовати категорично количествено преобладава в превода на Исаия 29:24 и трайно се настанява в библейския текст. Този глагол е свързан за мен с тълковния превод на пророчеството.

На фона на безспорното съществуване на два превода на Исаия 29:24 (паримеен и тълковен), които, според изследването на И. Евсеев, не се противопоставят, а съществува не само в един и същи ръкопис (Супр., Успенски сборник и др.), но и в един и същи превод (например Пандектите на Антиох) се откроява своеобразният начин, по който е предаден гръцкият текст и в Хомилията на патриарх Фотий за Врѣбница и Лазар: – ни ли пророкоу вѣроуѣши исайї выпышшоу и глаголюшшоу. азѣци нанѣмь навѣикнѣтъ глаголати мирѣ. то ли не азѣци нанѣмь истинѣ насно глаголютъ. не навѣикоша ли хвалити младѣништи мира. хс бо юстѣ мирѣ нашѣ С 336.23, 25; нѣ ли коупно съ словеси дѣло пришло. то нѣ ли кротѣкъ. нѣ ли правѣден. нѣ ли съпасаа. нѣ ли всѣлаз на осяаа. нѣ ли нанѣмь азѣци свѣтло мирѣ проповѣдаюшѣ С 337.14.

⁶ Св. Тадей († 818 г.) е от мъчениците от времето на иконоборството. Той бил роб езичник. След смъртта на господаря си бил освободен. Приел християнството и се присъединил към братството на манастира на Теодор Студит, където усвоил до съвършенство Свещеното писание и често четял от амвона. Той с разбиране произнасял думите и никой не можел да каже, че е чужденец.

⁷ Liddell-Scott-Jones, Greek-English Lexicon <http://stephanus.tlg.uci.edu/ljsj/#eid=1&context=lsj>

Основната разлика между паримейния и тълковния превод е употребата на прилагателното *нанѣмъ*. Освен това думата се среща единствено в това слово, не продължава живота си в старата славянска книжнина, което по мое мнение означава, че е създадена при превода именно на този текст. Предполагам, че става дума за словотворчество на преводача на хомилията, който търси начин за предаване на *ψελλίζουσαι γλῶσσαι*. Той не използва глагола *влъснѣти*, който, за разлика от *влъхввати*, е слабо разпространен и свързан с едно единствено изключение (св. Тадей) точно с този стих на пророчеството на Исаия. Не използва и *нѣмовати*, който глагол, както видяхме, не предава добре образа на „неверниците езичници, които, притиснати от враговете, няма да могат дори да говорят разбираемо“, а измества смисъла на стиха в посока към „немите народи“. Преводачът на хомилията на Фотий избира трети подход. За разлика от архаичния превод, който акцентира върху жреците, влѣхвите, които призовават духовете на мъртвите, той създава прилагателно, като към широко известното *нѣмъ* прибавя представка на-. Така полученото новообразуване според мен има значение ‘почти ням’, но не и ‘заскващ’ (SJS), нито ‘онемял’ (CC) ‘който засква, пелтечи’ (CP), каквито са тълкуванията в лексикографските справочници. Не мога да се съглася, че *гѣгъниѣъ*, *лопотивѣъ*, *нѣмовати* (*нѣмѣѣти*) са синоними на *нанѣмъ*. Тези синоними се отнасят за добре известните чудеса на Исус Христос с глухи, неми и обхванати от бесове от евангелието на Марко, но не и за разглеждания пример от хомилията.

Трите начина на превод на *ψελλίζω* в Исаия 29: 24 – *влъснѣти*, *нѣмовати*, *нанѣмъ* се появяват в сравнително кратък период и са още едно свидетелство за активния книжовен живот в зората на старобългарската книжнина – период, който изобилства от разнообразни преводачески решения, които съжителстват даже в рамките на един превод, но се борят и за надмощие. В конкретния случай надделява преводът от тълковното пророчество и глаголът *нѣмовати*. Смятам, че този превод не е най-сполучливият. *Влъснѣти* има изключително ограничена употреба в едни от най-древните преводни и оригинални старобългарски текстове. Изборът на този глагол за мен е свързан с богословското осмисляне на пророчеството на Исаия. Тази употреба може би е била неразбираема за по-малко изкушени в екзегезата книжовници и по тази причина е заменен в тълковния превод с *нѣмовати*. Още по-ограничена е употребата на *нанѣмъ*, която остава затворена в превода на Хомилията на патриарх Фотий за Врѣбница и Лазар от Супр. Този превод за мен е по-сполучлив от *нѣмовати*, но лексемата не получава никакво разпространение и остава един истински *hara legomenon*.

Библиография

- Евсеев 1897:** Евсеев, И. *Книга пророка Исаи в древнеславянском переводе*, Санкт Петербург: Высочайше утвержд. Т-во „Печатня С. В. Яковлева“, 1897.
- Лопухин:** Лопухин, А. П. *Толковая библия или комментарий на все книги Старого и Нового завета* <http://www.lopbible.narod.ru/>
- СР:** *Старобългарски речник*, Т. 1. София: „Валентин Траянов“, 1999.
- Срезневски:** Срезневский, И. И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Санкт Петербург: Типография Императорской академии наук, Т. 1, 1893, Т. 2 1902, Т. 3, 1912.
- Срезневски 1874:** Срезневский, И. И. *Сведения и заметки о малоизвестных и неизвестных памятниках*. – Приложение к XXV-му тому Записок Императорской академии наук, № 4, Санкт Петербург: Типография Императорской академии наук, 1874.
- СС:** *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Москва: „Русский язык“, 1994.
- Фасмер:** *Этимологический словарь русского языка*. Москва: Издательство „Прогресс“, Т. I–III <http://fasmerbook.com/>
- Miklosich:** Miklosich, Fr. *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae: „Guilelmus Braumueller“, 1862–1865.
- Sadnik, Aitzetmüller:** Sadnik, L., R. Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den Altkirchen-slavischen texten*. Herdelberg Winter [usw.], 1955.
- SJS:** *Slovník jazyka staroslověnského*. Praha: Nakladatelství československé akademie věd, 1959–1997. (Дигитализирано копие в сайта http://byzantinorossica.org.ru/PS_Vocabularies.html). Поради специфичния начин на номерация на свезките, посочването на страница е нерелевантно. Търсенето става sub verbo.